

ΝΙΚΟΣ ΜΠΑΚΟΛΑΣ

ΕΡΓΑ ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ

Μήν κλαῖς, ἀγαπημένη, 1958

Ὁ κῆπος τῶν πριγκίπων, 1966, Γ' ἔκδοση 1989

Ἐμβατήρια, 1972

Ἕπνος θάνατος, 1974

Μυθολογία, 1977, Γ' ἔκδοση 1989

Ἐμβατήρια – Ἕπνος θάνατος, 1984

Ἡ μεγάλη πλατεία, 1987, Ε' ἔκδοση 1991

Καταπάτηση, 1990

Η ΚΕΦΑΛΗ

Πεζογράφημα

ΚΕΔΡΟΣ

*Στήν ἄγια μνήμη
τοῦ Χριστόφορου
καί τῆς δέσποινάς του*

ISBN 960-04-0970-6

*Νίκος Μπακόλας, 1994
Ἐκδόσεις Κέδρος, Α.Ε., 1994*

Η ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΟΥ ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΟΥ

1. Πολύ πρὶν ἀκόμη φτάσει τό χειρόγραφο στά χέρια μου

Ἦταν στίς 26 Ἰουλίου 1927 ὅταν μέ δέχτηκαν — καί μέ ὑποδέχτηκαν — γιά πρώτη φορά στό σπίτι τους ἡ Δέσποινα καί ὁ Χριστόφορος Μπ., καί τό ὀφείλω καί στούς δύο, μά πῖο πολύ, νομίζω, σέ κείνη τήν εὐγενική δέσποινα, οὐσιαστικά. Γιατί τόν πρῶτο καί τόν κύριο λόγο, τήν ἰδέα, θά ἔπρεπε νά τήν εἶχε ὁ σύζυγός της — θά φανεῖ γιατί. Ἀφοῦ ἀρχίσαμε μέ τά συνηθισμένα τυπικά καί τίς συστάσεις, πού τά ὀλοκληρώσαμε μέ γέλια κι ἀξιοσημείωτη ἐγκαρδιότητα, μοῦ ἐξήγησε ὁ Χριστόφορος τόν λόγο γιά τόν ὁποῖο μέ εἶχαν καλέσει. Μοῦ ἐμπιστεύθηκε πώς εἶχαν στήν κατοχή τους ἓνα μεταλλικό κουτί, ἀφημένο, ξεχασμένο ἴσως, σέ μιά μικρή καταπακτή τοῦ πατρικοῦ σπιτιοῦ τοῦ Χριστόφορου, καί ἐκεῖ μέσα εἶχαν βρεῖ ἓνα περίεργο χειρόγραφο, γραμμένο σέ παλιό τετράδιο. Στό ἴδιο κουτί εἶχαν φυλαχτεῖ τό προικοσύμφωνο τοῦ πατέρα τους Νικόλα Μπ. καί τοῦ ἡπειρώτη πεθεροῦ του, συ-

νταχθέν και ύπογεγραμμένο στην Κωνσταντινούπολη, κατά τό σωτήριον έτος 1895, ένας σταυρός από φίλντισι μέ έναν άσημένιο Έσταυρωμένο, καθώς και δυό χοντρά, βαριά δαχτυλίδια από άσήμι, μαυρισμένα πιά.

Η παράκλησή τους ήταν νά διαβάσω τί έλεγε εκείνο τό χειρόγραφο, νά τούς πω τί άξιζε ένδεχομένως (ή κι άν άξιζε καθόλου), και, σέ άρνητική περίπτωση, άν έκρινα πώς ήτανε για κάψιμο, νά τό παρέδιδαν στό πύρ και νά ήσύχαζαν. Βέβαια, μέ πρόλαβε ό Χριστόφορος (παρ' όλο πού άναγνώριζε ότι ήξερα άπείρως περισσότερα από κείνον, και γι' αυτό, άλλωστε, μέ είχαν παρακαλέσει νά τούς επισκεφτώ και νά τούς φωτίσω) και ύπαινίχθηκε ότι θά ήταν πιθανώς πολύτιμο, ή, τουλάχιστον, όχι για πέταμα ή για κάψιμο, ένα παλιό χειρόγραφο. Γιατί είχε άκούσει νά λέν πώς είχανε, κατά καιρούς, βρεθεί χαρτιά παλιών άγωνιστών και, μάλιστα, ότι γινότανε πολλή συζήτηση για τήν άξια τους. Τά είχε, ίσως, διαβάσει και στόν Τύπο, πού πρέπει νά ήταν ή μοναδική πηγή ενημέρωσής του, ιδιαίτερα, όπως άντιλήφθηκε, μία μόνο και συγκεκριμένη έφημερίδα, μέ γνωστά άριστερά φρονήματα. Η Δέσποινα χαμογελούσε καλοσυνάτα, όση ώρα έλεγε εκείνος τά δικά του, κι όμολόγησε — σάν νά παραπονιόταν — ότι δέν ήξερε καθόλου από αυτά τά πράματα, πώς δέν τής είχαν μάθει ούτε νά διαβάζει ούτε και νά γράφει φυσικά (ώστόσο, έφτιαχνε γλυκά περίφημα, όπως θά διαπίστωνα, κι όλα έλαμπαν στό σπιτικό τους) — «γι' αυτό φωνάξαμε εσάς και σάς τό έμπιστευόμαστε» συμπλήρωσε αυθόρμητα, παρ' όλο πού ό Χριστόφορος έδειξε σάν νά δυσανασχετούσε. Είπε σκυθρωπά «νά

δούμε», δικαιολογώντας «άν άξιζει τό τετράδιο, και πόσο».

Παρ' όλη τήν έγκαρδιότητα και τά χαμόγελα, δέν μου έμπιστευθήκανε άμέσως τό κουτί ή τό χειρόγραφο. Πάντως, συμφώνησαν πώς έπρεπε νά τό διαβάσω. "Αλλωστε, γι' αυτό μέ είχανε φωνάξει. «Μήπως θά μπορούσατε έδω;» άναρωτήθηκε ό Χριστόφορος, «γιατί, καταλαβαίνετε, για μās άποτελούν οικογενειακά κειμήλια». Ίσως διαβλέπανε κι οι δύο, και κυρίως ό Χριστόφορος, πώς ή άξιοποίηση και ή ένδεχόμενη προβολή του χειρόγραφου θά μπορούσε νά είναι ή έπιβεβαίωση κάποιας άξιας συνέχιας από τόν Νικόλα — ίσως από πιό παλιά — σ' αυτούς κι ύστερα σέ μένα, σ' ένα βιβλίο πιθανώς ή, έστω, και στόν Τύπο, κι από κει και πέρα σέ άλλους ύστερότερους. Μπορεί νά βλέπανε μπροστά τους, κυρίως πάλι ό Χριστόφορος, νά χαράζεται μία γραμμή αίματος, του οικογενειακού τους αρχικά, ή και τής ιστορίας — άρα άξιόλογη. "Ομως, ακόμα μέναν όλα μία ύπόθεση, φιλοδοξίες κρυφές. Γιατί, πού ήταν τό χειρόγραφο, σέ τί άναφερόταν και ποιός ήτανε ό συγγραφεύς;

Από τήν ήμέρα εκείνη τούς επισκεπτόμουν τακτικά (για ένα διάστημα, θά έλεγα καθημερινά), και, μάλιστα, μπορώ νά πω ότι οι επισκέψεις μου εκείνες όφείλονταν, τό πιό πολύ, σέ μία ένοχλητική διστακτικότητα του Χριστόφορου και στην (σιγά σιγά) ολοκάθαρα προσπάθεια άναβολής από μέρους του τής μέρας πού θά μου έδειχνε τό πολυπόθητο χειρόγραφο. "Ολο κουβέντες γύρω άπ' αυτό και τό ύπόλοιπο περιεχόμενο του μεταλλικού κουτιού, πού ποτέ δέν τά βλεπα ώστόσο,

πράμα πού μέ πείσμωνε καί μ' ἔκανε νά ἐπιμένω, μέχρι φορτικότητος καμιά φορά καί ἀγενείας, γιά νά τόν μεταπείσω. Συνάμα, ἐπέμενα, θαρρῶ, πρὸς χάριν καί τῆς εὐπροσήγορης καί λιγομίλητης συζύγου του, τῆς ἀγράμματης, ὅπως εἶπαμε, Δέσποινας, πού ἀποκάλυπτε μιά ἀξιοπρόσεκτη εὐαισθησία σέ ὅ,τι εἶχε νά κάνει μέ νοικοκυριό, τρατάρισμα, ἐργόχειρα ἢ καί ἐνθάρρυνση, πού δέν θά ἤθελα νά πάει χαμένη, ἀδικαίωτη. Ἔτσι, πῆγα καί ξαναπῆγα στό σπίτι τους, φυσικά μέ κύριο ἐνδιαφέρον γιά τό ἀόρατο, ἐπί πολύ διάστημα, χειρόγραφο, πού, μέ τά πολλά, κατέληξα νά τό εἰρυνεύομαι μέσα μου σάν «μυστηριῶδες». Κάποτε, μάλιστα, μοῦ ξέφυγε καί πρόφερα αὐτόν τόν χαρακτηρισμό μπροστά τους. Εἶδα ἐκεῖνον νά μουτρώνει ἀδιόρατα, ἐνῶ ἡ Δέσποινα γέλασε μόνο, μιά ἰδέα.

Μπορεῖ νά μή μοῦ παρέδιδε τό χειρόγραφο ὁ Χριστόφορος καί κείνο τό σοῦρτα φέρτα νά κράτησε πολύ, μπορεῖ κάποια ἀπό τά βράδια μας ἐκεῖνα νά τοὺς ἄφηναν νευριασμένος, ἐκτός κι ἂν μοῦ ἔφτιαχνε τή διάθεση ἡ Δέσποινα, μπορεῖ ἀκόμη καί νά εἶχαμε περάσει ἀπογέματα ὀλόκληρα χωρίς οὔτε κἀν νά τό ἀναφέρουμε καί νά νιώθω μιά χαρά παρ' ὄλο τοῦτο (τόσο πού ἐνίοτε σκεφτόμουν μήπως καί τό χειρόγραφο ἦταν μονάχα μιά ἀπλή ἀφορμή νά τοὺς γνωρίσω, ν' ἀποκτήσω δύο φίλους, πού δενόμωνα μαζί τους ὄλο καί στενότερα), μά, ἀπό τήν ἄλλη, ἔμαθα, σιγά σιγά, χωρίς νά τό ἐπιδιώξω, τήν ἱστορία τους, τά οἰκογενειακά τους, στοιχεῖα ἀπό τόν χαρακτήρα τους, μά πιο πολύ ἀπό τήν καταγωγή τους, πού δέν ἦτανε κοινή, καθόλου, καί πού εἶχε σχέση, ὅπως μάντευα, μέ τό χειρόγραφο καί

τό ὑπόλοιπο περιεχόμενο τοῦ μεταλλικοῦ κουτιοῦ τους. Τό σοί τοῦ Χριστόφορου εἶχε τίς ρίζες του στήν Ἕπειρο, φηλά, στήν Κορυτσά, σ' ἓνα χωριό πού οὔτε τό ἔχα ἀκουστά οὔτε καί τό σημείωνε κανένας χάρτης ἀπό τοὺς συνηθισμένους. Χανόντανε γιά λίγο καί ξαναφυτρῶνανε πιο χαμηλά, στίς στάνες τῆς Πιπιλίστας καί στό Μπλάτσι, ὅπου μπλεκότανε ἡ γενιά τους μέ τ' ἄλογα τῶν Μποτσαραίων, τοῦ Ἀλῆ Πασᾶ καί τήν πεζούρα τοῦ Μακρυγιάννη, τότε πού ἓνας πρόγονός τους, ὁ πιο διάσημος, θά ἔπαιρνε τόν τίτλο — ἢ τή ρετσιλιά — ὁ «ἐπαμφοτερίζων γέρων». Αὐτό τό τελευταῖο τό ἔχε ἀκούσει κι ὁ Χριστόφορος καί τό ἔφερε βαρέως, τόν βασάνιζε καιρό. Μέχρι πού, κάποια μέρα, ἔβαλε τόν ἀδελφό του τόν νεότερο, τόν μοναδικό ἐγγράμματο στό σοί, κι ἔφαξε βιβλία καί χαρτιά, ἱστορίες καί ἐγκυκλοπαίδειες, καί διαπιστώσαν τελικά μέ ἀνακούφιση ὅτι δικαίωνότανε ὁ πρόγονός τους, ἐν μέρει ἀπό κάποιον Διονύσιο Κόκκινο κι ὀλοκληρωτικά ἀπ' τόν γενναῖο Μακρυγιάννη. Καί τότε μπῆκε σ' ἔξοδα ὁ Χριστόφορος κι ἀγόρασε δύο βιβλία — τά μοναδικά πού ἔβρισκες στό σπίτι τους — καί, μάλιστα, μπῆκε στόν κόπο νά τά διαβάσει (πιο σωστά, νά τ' ἀποστηθίσει, τουλάχιστον τά σχετικά χωρία, τά ἐπίμαχα), μέ ἀποτέλεσμα, ἐκτός τῶν ἄλλων, νά περνάει γενεές δεκατέσσερις τοὺς Μαυροκορδάτους κι ὅλη τους τή φάρα, τῶν χαρτογιακάδων, καί παράλληλα νά ἐκτιμῆσει τόν ἄγνωστό του Γιάννη Βλαχογιάννη. Ἄρα, δέν ἦταν ἐντελῶς ἀνίδεος ὁ Χριστόφορος, ὅπως τόν νόμιζα, καί, σίγουρα, ἀπό κει εἶχε ξεκινήσει ἡ ἐπιθυμία του νά μέ γνωρίσει καί νά μοῦ ἐμπιστευθεῖ, παρ'

όλους τούς διαταγμούς του, επιτέλους, τό ζηλότυπα κρυμμένο τους χειρόγραφο. Θαρρῶ ὅτι αἰσθάνεται κανείς μιά μυρουδιά ιδιοτέλειας στόν ἀέρα, συγχωρητέας πάντως, ἢ ἴσως μιά προσπάθεια νά πάρει ἡ οἰκογένεια πίσω τό αἷμα, δηλαδή γιά κείνον τόν ἀρματωλό τοῦ '21 πού τόν σεβότανε ὁ Μακρυγιάννης, ἀλλά εἶχαν ἔρθει ἄλλοι καί τοῦ ρίξαν λάσπη, οἱ ξενομερίτες, πού δέν ἦταν δά καί τίποτε πρωτόγνωρο ἢ ἀσυνήθιστο ἐκεῖνο τόν καιρό, καί ὄχι μόνο. Τότε τά θεωροῦσα ὄλ' αὐτά ἐλπίδες τοῦ Χριστόφορου καί τίποτε περισσότερο. Ἀπό τήν ἄλλη, ἔτρεμε ἡ ταπεινότητά μου ἀπό μέσα της, μήπως στή φόρα του ὁ Χριστόφορος μέ ἔβλεπε σάν ἕνα νέο Βλαχογιάννη, ὅποτε θά γυρνοῦσε τό ἐπάνω κάτω στόν τάφο του ὁ Ἐπαχτίτης, πού τοῦ εἶχα μέγα σέβας, καί μαζί του ὄλο τό σινάφι τῶν χρονικογράφων, τῶν ἐπιστημόνων, τῶν μελετητῶν τοῦ παρελθόντος, γιά τήν ἀποκοτιά νά ἐμφανιστῶ συνεχιστής τους κι ἴσος τους. Μόνο πού ὁ Χριστόφορος δέν τά ἴωθε ὄλ' αὐτά, δέν μπορούσε μᾶλλον νά τά καταλάβει, δέ χαμπάριζε ἀπό τέτοια — πέρα ἔβρεχε.

Ἄσον ἀφορᾶ στό γενεαλογικό δέντρο τῆς Δέσποινας, λίγα θά μπορούσε νά πεί κανείς ἢ νά συλλέξει (κι αὐτό μέ τά τσιγκέλια), τουλάχιστον σέ σύγκριση μέ τά ἱστορικά δεδομένα πού διέθετε τό σοῖ τοῦ Χριστόφορου. Αὐτό, ἐν μέρει, ὀφειλόταν στό ὅτι ἦταν λιγομίλητη ἡ κυρία, ἀλλά καί γιατί ὁ ἄντρας της θεωροῦσε ὅτι οἱ συναντήσεις μας, τῶν τριῶν μας, εἶχαν μοναδικό τους ἐνδιαφέρον τό χειρόγραφο τῆς δικῆς του οἰκογένειας, καί μονοπωλοῦσε τήν κουβέντα. Ὡστόσο, ἀπό μέσες ἄκρες, ἔμαθα ὅτι ἡ Δέσποινα κι ἡ οἰκογένειά της εἶχαν

ἔρθει ἀπό νησί, τοῦ Αἰγαίου, σχετικά πρόσφατα, μετά τόν ξαφνικό χαμό (καί βίαιο) τοῦ πατέρα τους. Ὅμως κι ἐδῶ μιά σύμπτωση περιέργη (τό εἶχε, φαίνεται, τό σπίτι) — τό ἀρχικό ἐπώνυμο τῆς οἰκογένειας ἦτανε Καντακουζηνοί, ἕνας Θεός ἤξερε πῶς. Ἀλλά κι αὐτό εἶχε λησμονηθεῖ (ποιός πρόσεχε αὐτές τίς λεπτομέρειες σέ μιά πάμπωτη οἰκογένεια, μέσ στήν τουρκιά, σέ μιά ἐποχή ὅπου σπάνιζαν τά γράμματα καί τά σχολεῖα;) καί στή θέση του εἶχε μείνει μέ τά χρόνια ἕνα ἄλλο, θά ἴλεγα κοινό καί ταπεινό, τό Ψ., πού τούς δώσανε — καί τό δέχτηκαν παθητικά κι ἀδιαμαρτύρητα — ἀπό τό ἐπάγγελμα τοῦ σκοτωμένου τους γεννήτορα. Μονάχα μιά κόρη τῆς οἰκογένειας, ἡ μοναδική πού εἶχε πάει στό σχολεῖο, πού τό ἀγαποῦσε κι εἶχε καταφέρει νά τελειώσει τό διδασκαλεῖο καί, ὡς ἐκ τούτου, νά πάρει τό ἐπάνω χέρι σ' ὄλη τή φαμίλια, ἀντιστάθηκε στό ταπεινό τους Ψ. καί δήλωνε παντοῦ τό Καντακουζηνοῦ, θαρρῶ μέ κάποια ἔπαρση κι ἐπιπολαίως. Μά ἦτανε γραφτό νά παντρευτεῖ κι ἐκεῖνη κάποια μέρα, ἀρκετά καθυστερημένα, κι ἀπό τότε νά πάρει τό ἐπώνυμο τοῦ ἄντρα της, πού, γιά ἀτυχία της, ἦτανε κι αὐτό συνηθισμένο, τῆς σειρᾶς, καί, μάλιστα, δυσκολοπρόφερτο καί πολυσύλλαβο, πράμα πού δημιουργοῦσε, κάθε τόσο, μιά σειρά ἀστεῖες παρηχήσεις καί παρεξηγήσεις, τόσο πού ἡ κόρη νά ἐκνευρίζεται συχνά πυκνά καί νά ἴχει νοσταλγήσει, κάποια μέρα, τό παλιό καί ταπεινό της Ψ.

Κλείνει ἡ παρένθεση (οἱ παρενθέσεις, θά ἴλεγα ὀρθότερα) καί ξαναγυρίζω στό ἀμφιλεγόμενο χειρόγραφο, ὅπου ἐπικεντρώνεται, ἄλλωστε, τό θέμα τῆς ἐργασίας

πού μου είχανε προτείνει. Καί δέ θά μπορούσα νά 'λεγα ἄν ἐπρόκειτο γιά ἐργασία, ἀφοῦ, ἀπ' ὅ,τι καταλάβαινα, δέ θά ὑπῆρχε πληρωμή, ἐκτός κι ἄν λογάριαζε κανείς τά τραπεζώματα καί τά γλυκίσματα τῆς Δέσποινας ἤ, ἔστω, τήν ἀμφίβολη δόξα ἀπό τήν πιθανή ἔκδοση τοῦ χειρόγραφου. "Ἐλεγα πιά πρὶν γιά τόν Χριστόφορο καί τόν κρυφὸ καημὸ του νά δικαιωθεῖ ἢ οἰκογένειά του (οὐσιαστικά αὐτό τόν ἔκαιγε), κι ἀπὸ τήν ἄλλη ὑπαινίχθηκα τούς δικούς μου φόβους καί τίς τύψεις καί τούς δισταγμούς γιά τὸ ἐγχείρημα πού ἐπρόκειτο νά ἀναλάβω, μάλιστα σέ κάποιο στάδιο πού ὅλα μέναν ἀσαφῆ κι ἀφηρημένα. Γιατί οὔτε εἶχα δεῖ, μέχρι στιγμῆς τουλάχιστον, κανένα κείμενο, οὔτε γνώριζα τὸ καθαυτὸ του θέμα, οὔτε, δυστυχῶς, τόν συγγραφέα. Λοιπὸν, σπεύδω νά διευκρινίσω πῶς τά πάντα πήρανε πολὺν καιρὸ, ἀναβληθήκανε καί μιά καί δυὸ καί περισσότερες φορές, τόσο πού κάποτε φοβήθηκα πῶς θά πηγαίνανε ὅλα χαμένα. Γιατί θά πρέπει νά ὁμολογήσω ὅτι οὔτ' ἐγὼ οὔτε κι ὁ Χριστόφορος μπορούσαμε νά ἀνταποκριθοῦμε ἀμέσως στίς τότε φιλοδοξίες μας ἢ στά ὅποια σχέδιά μας γιά μιά ἀξιοπρόσεχτη, ἢ ἔστω ἐπαρκή, φιλολογικὴ ἢ λογοτεχνικὴ διεργασία, πού δέ θά ξέραμε, στό ἀρχικὸ μας στάδιο τουλάχιστον, ἄν τήν ἄξιζε κἀν ἐκεῖνο τὸ ταλαίπωρο χειρόγραφο, ταλαίπωρο κι ἀμφισβητήσιμο, ὅπως θά ἐξηγήσω ὅταν ἔρθει ἡ κατάλληλη στιγμή.

Κάτι ἀκόμη πού δέν πρέπει νά ξεχάσω: Πολύ ἀργότερα θά μάθαινα (κι ὄχι ἀπὸ τόν ἴδιο) πῶς ὁ Χριστόφορος εἶχε κι ἓνα ἄλλο γραφτό, δικό του, ἔργο του, καταδικὸ του καί ζηλότυπα κρυμμένο (τελικά χαμένο,

ἀπ' ὅσο ξέρω) ἀπὸ τόν πόλεμο τῆς Μικρασίας, πού, ὅπως εἶπα, δέ μου τὸ 'δειξε ποτέ, οὔτε κι ἔκανε καμία νύξη — καί ἀναρωτιόμουν τὸ γιατί. Μοῦ τὸ ἀποκάλυψε — τὸ ξεκαθαρίζω γιά νά μὴ γεννιοῦνται ἀπορίες κι ἐκκρεμότητες ἐκεῖ πού δέ χρειάζονται — ὁ νεότερός του ἀδελφός, ὁ μοναδικὸς ἐκεῖνος ἐγγράμματος τῆς οἰκογένειας, ἀρκετὸ διάστημα μετὰ τόν θάνατο τοῦ φίλου μου Χριστόφορου. Κι ἐδῶ θά κλείσω καί τὴ δευτέρη παρένθεση, πού, ὡστόσο, δέ νομίζω ὅτι στερεῖται σημασίας, τουλάχιστον ἄν θέλουμε νά τά φωτίσουμε ὅλα ὅσα ἔχουν ἴσως κάποια σχέση μέ τήν ἱστορία τοῦ χειρόγραφου κι ὅσων ἐμπλέκονται ἢ σχετίζονται μ' αὐτήν.

Λοιπὸν, ξαναγυρίζουμε σ' αὐτὸ τὸ κείμενο καί πιά πολὺ στὰ ἀναπάντητα ἐρωτήματα, γιά τί γραφτό ἐπρόκειτο, ποιὸς ἦτανε ὁ συγγραφέας (ἢ ὁ «συγγραφεύς») τοῦ χειρόγραφου, πῶς ἔφτασε ἐκεῖ πού βρέθηκε καί, προπαντός, γιατί; Πάντως, τὸ ἔχασα γιά χρόνια τὸ χειρόγραφο ἐκεῖνο τῆς καταπακτῆς, πιά σωστὸ νά πῶ, ὅσο κι ἄν φαίνεται ἀπίστευτο, ὅτι δέν τὸ ἔπιασα ποτέ στὰ χέρια μου γιά δεκαετίες, ὄχι πιά ἀπὸ τήν ἀναβλητικότητα τοῦ Χριστόφορου, ἢ ὄχι μόνο, ἀλλά, τώρα κυρίως, ἀπὸ κάποια ἀπροσδόκητα συμβάντα πράγματι. Πρῶτ' ἀπ' ὅλα ἀπὸ μιά ἐπίπονη ἀσθένεια τῆς Δέσποινας, ἀργότερα ἀπὸ δικές μου περιπέτειες, ἐν μέρει ἐξαιτίας τῆς δικτατορίας τοῦ '36 κι ἄλλες διαφορὲς κακοτυχίες, πού κορυφώθηκαν μέ τόν πόλεμο, τήν κατοχή, ἀκόμη κι ὅσο κράτησε ὁ ὀδυνηρὸς ἐμφύλιος. "Ὅλ' αὐτὰ — ὀφείλω νά ὁμολογήσω — μοῦ δημιούργησαν στό τέλος μιάν ἐντύπωση πνευματικοῦ καί

φυχικοῦ λαβύρινθου, ὅπου κατ' ἀνάγκη περιπλανηθήκαμε ὄχι μόνον ὁ Χριστόφορος κι ἐγώ, ἀλλά ἕνας κόσμος ὁλόκληρος.

Σ' ὄλο τό διάστημα πού μεσολάβησε, πού, ὅπως εἶπα, ἦταν χρόνια, τρεῖς δεκαετίες πάνω κάτω, ἄλλαξαν πολλά. Ἐγώ, πού ἔμαθα, βεβαίως, περισσότερο κι αὐξήθηκαν ἡ αὐτογνωσία μου κι οἱ δισταγμοί μου. Ἐκεῖνος, πού πλησιάζοντας, ἢ πού φοβούμενος, τήν τελευτή τοῦ βίου του, κατάλαβε πώς δέν ὑπῆρχαν πλέον ἄλλα περιθώρια ἀναμονῆς κι ἀναβολῆς — ἢ ὅποιου κέρδους, πράμα πού δέν τό εἶχε πιά ἀνάγκη, οὔτε καί καημό. «Χάσαμε πολλά» ψιθύρισε περίσκεφτος, ὅταν ξανασυναντηθήκαμε. Ἐμοιαζε νά ἔλεγε: ἄς μή χάσουμε κι αὐτά πού μᾶς ἀπέμειναν, τά λίγα οὐσιαστικά. Κι ἦταν ἡ ὀριστική μας πιά συνάντηση, μέ τή Δέσποινά του γερασμένη πλέον φανερά, ἀλλά πάντα εὐπροσήγορη. Τό σπίτι τους, ἐκεῖνο τό παλιό, τό πατρικό τους, μού φάνηκε πιό πλούσιο ἀπό μέσα καί πιό γεμάτο ἀπό ἐργόχειρα ἐκείνης. Δέν ἦταν ἀνανεωμένο ἢ μοντέρνο, ἀλλά περικυκλωμένο, δυστυχῶς, ἀπό πολυκατοικίες, πού τούς περικλείνανε ἀσφυκτικά, ἐκείνους καί τά λίγα δέντρα πού εἶχαν ἀπομείνει στόν ἀρχαῖο κῆπο τους, πολυκατοικίες πού τό ἔνωθες ὅτι τούς πνίγανε, ιδιαίτερα ἐκεῖνον, λαβωμένον πιά στό μέρος τῆς καρδιάς, σημαδεμένο, πού εἶχε ξαναγίνει, ἔτσι, τό μωρό τῆς Δέσποινας. Τότε ἀξιώθηκα καί εἶδα, ἐπιτέλους, κι ἀναπόφευκτα θά ἔλεγα, τό θρυλικό χειρόγραφο. Καί χωρίς νά τό σκεφτοῦμε ἢ νά τό προσυμφωνήσουμε, τό διάβασα μπροστά τους μέ βιασύνη κι ἀγωνία ἀρκετή, ὅπου δέν ἀκούγονταν μέσα στή σά-

λα τους παρά οἱ τρεῖς ἀνάσες μας κι ἕνα τσαγερό πού σφύριζε στή σόμπα τους, τήν παλιά τήν πῆλινη μέ τά στολίδια. Κι ἀποφάνθηκα πώς, ὄντως, ἀξίζε τόν κόπο καί τούς δισταγμούς μας κι ὅλα — Δόξα τῷ Θεῷ.

2. Σ' ἕνα παλιό τετράδιο

Τό κείμενο πού, ἐπιτέλους, μού παρέδωσε ὁ Χριστόφορος καί, μάλιστα, μού τό ἐμπιστεύθηκε, χωρίς ἐπιφυλάξεις καί κανέναν ὄρο, χρονικό ἢ ἄλλον, ἐκεῖνο τό βράδυ πού κατέληξε νά πάρει τή μορφή ἱεροτελεστίας, μέ ἀρκετή καί ὀλοφάνερη συγκίνηση στά μάτια του καί στή φωνή του, ἦταν γραμμένο σ' ἕνα παλιό τετράδιο (καί ἐνωῶ ὄχι φθαρμένο ἢ κιτρινισμένο, ὅπως θά ἔταν ἄλλωστε ἀναμενόμενο, ἀλλά τῆς παλιᾶς μορφῆς στό σχῆμα, ἀπό κεῖνα πού δέ βρίσκονται πιά πουθενά στήν ἀγορά), μέ διαστάσεις περίπου 25×17 ἑκατοστά, μέ βάση, βέβαια, τή μεγαλύτερη πλευρά τοῦ παραλληλόγραμμου, μέ χαρακωση σέ 14 γραμμές καί μέ περιθώρια πάνω καί κάτω, πιό εὐρύχωρο τό πάνω. Τά φύλλα ἦταν ἀρχικά 24, δηλαδή οἱ σελίδες 48, μά εἶχαν προστεθεῖ καί ἄλλα 12, ἀπό ἄλλο ὅμοιο τετράδιο, πού ἀνέβαζαν τό ἄθροισμα τῶν σελίδων σέ 72, ἀριθμημένες κι ὅλες σχεδόν γραμμένες ἀπό πάνω μέχρι κάτω, δίχως οὔτε μιά στάλα περιθώρια ἀριστερά καί δεξιά, πού σήμαινε, ἂν σκέφτομαι σωστά, ὅτι ὁ συγγραφέας δέ

σκόπευε ν' αφήσει ούτε πόντο άνεχμετάλλευτο, πιστεύοντας πώς ή αφήγησή του θά 'τανε μακρά. Καί, όντως, ήτανε, άφου άναγκάσθηκε καί πρόσθεσε σελίδες, πού είχε φροντίσει νά τίς ράφει, μέ άρκετή δεξιότητα, μέ κόκκινη κλωστή, στή ράχη του άρχικου τετραδίου.

Έκείνο πού έκανε έντύπωση ήταν τό ότι δέν ύπήρχαν διόλου διαγραφές ή διορθώσεις, πουθενά στό τετράδιο, ένω ό γραφικός χαρακτήρας του συντάκτη, άρκετά περίτεχνος καί μέ στολίδια, έδειχνε πώς τό κείμενο είχε γραφτεί τουλάχιστον για δεύτερη φορά, πώς, δηλαδή, ό συγγραφέας του κειμένου τό είχε γράφει παλαιότερα σέ κάποιο άλλο τετράδιο, καί από κεϊ, άφου έσβησε καί έγραψε, διόρθωσε ή καί συμπλήρωσε, άντέγραψε τό κείμενό του στό σχεδόν διπλό τετράδιο, αυτό πού είχε φτάσει τελικά στά χέρια μου. Βεβαίως, ίσως τό τετράδιο αυτό, πού βρέθηκε έγκαταλειμμένο στήν καταπακτή, μέσ στό μεταλλικό κουτί, νά ήτανε τό τρίτο ή τό τέταρτο άντίγραφο, χωρίς νά ξέρουμε, ούτε ό υποφαινόμενος, μά ούτε κι ό Χριστόφορος (όπως μέ βεβαίωσε όταν τον ρώτησα) ποιά ήτανε ή τύχη των προηγούμενων χειρόγραφων, καί άν ύπήρξαν. Πάντως, όλ' αυτά τά σκέφτηκα άργότερα, χωρίς ν' άνησυχήσω ιδιαίτερα για τό μέλλον καί τίς προοπτικές του δικου μας έγχειρήματος, ύπολογίζοντας στήν τύχη περισσότερο, στό ότι, δηλαδή, θά φαινότανε άπίθανο ν' άνακαλυπτόταν καί δεύτερο μεταλλικό κουτί μέ αυτό τό ίδιο κείμενο ή μία παραλλαγή του, ιδιαίτερα μετά τήν πάροδο δεκάδων χρόνων, άπερίγραπτων δεινών στήν ύπαιθρο, μέ πυρπολήσεις καί άνατινάξεις, καί, από τήν

άλλη, μέ τή ριζική σχεδόν άνοιχοδόμηση των πόλεων, όπου δέν είχε μείνει, ως γνωστόν, μήτε ένα ύπόγειο άσκαφτο καί μή άνασκολοπισμένο. Όστόσο, ούτως ή άλλως, έμενε ένα έλάχιστο ένδεχόμενο για τό άντίθετο, μά ό νόμος των πιθανοτήτων μου γεννοϋσε αίσιοδοξία καί κουράγιο.

Η γραφή ήταν ιδιαιτέρως εύανάγνωστη, σαν από άνθρωπο πού νοιαζόταν νά μή χαθεί ή παρερμηνευθεί ούτε μία συλλαβή. Πρέπει νά άναγνωρίσω πώς ή στίξη καί σέ μερικά σημεία, σπάνια, ή όρθογραφία ήταν λαθεμένες ή, έν πάση περιπτώσει, συζητήσιμες, πράμα, όμως, πού μπορούσε νά δικαιολογηθεί από τό γεγονός ότι τό κείμενο είχε γραφτεί τό 1910, μέ όλες τίς ιδιομορφίες τότε τής γραμματικής, τής γλώσσας, μέ τίς αλλαγές πού είχε έπιφέρει ό δημοτικισμός στό μεταξύ, μέ τό μπερδεμα των τρόπων τής διδασκαλίας τους. "Όπως καί νά 'ναι, είχα νά κάνω μ' ένα κείμενο ξεκάθαρο, γραμμένο μέ πένα «X» καί μέ μελάνη, πού θά πρέπει άρχικά νά ήταν μόβ, αλλά πού είχε ξεθωριάσει μέ τά χρόνια, είχε κιτρινίσει πιά, μέ μία τάση προς τό καφετί.

Στό έξώφυλλο, χρώματος κυανου, δέν ήταν τίποτε γραμμένο, ίσως από λόγους πρόνοιας, νά μήν είναι, δηλαδή, έκτεθειμένη ή φύση του περιεχόμενου στον πρώτο πού θά του κινούσε τήν περιέργεια, ίσως, όμως, καί γιατί τό έξώφυλλο ήταν γεμάτο μαιάνδρους καί ζωγραφίες καί μόνο ένα έλάχιστο παραλληλόγραμμο ύπήρχε, ίσα ίσα για ν' άναγραφοϋν τό όνομα καί τό έπωνυμο του μαθητή. Στό μέσα μέρος ώστόσο, στό έσωφυλλο, πού έμενε έντελώς έλεύθερο, ύπήρχαν καί

τίτλος και τό ὄνομα τοῦ συγγραφέα, καθὼς και χρονολογία, γραμμένα ὄλα μέ σκουρότερη μελάνη και μέ κεφαλαίους χαρακτῆρες — μιά σειρά στή μέση μέ τή λέξη «ΜΑΡΤΥΡΙΑ», ἀκριβῶς ἀπό κάτω συμμετρικά «ΥΠΟ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ» και σέ μιά τρίτη σειρά, πάλι συμμετρικά, «1910», ὅπου, ὅμως, τό «0» ἔμοιαζε διορθωμένο ἀνεξήγητα, σάν νά εἶχε ἀπό κάτω «1» και ὁ συγγραφέας νά εἶχε μετανιώσει. Ἐγραφε, λοιπόν, στό ἐσώφυλλο:

ΜΑΡΤΥΡΙΑ
ΥΠΟ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ
1910

Ὅμως δέν ἦταν μόνον αὐτά. Ὑπῆρχε κάτι ἀκόμη, πού ἔκανε ἐντύπωση. Πάνω ἀπ' ὄλ' αὐτά τά γράμματα, εἶχε ζωγραφιστεῖ ἕνας σταυρός, προσεχτικά, περίτεχνα και μέ παχιές γραμμές, σάν νά τόν εἶχαν σχεδιάσει μέ ἐπιμονή και εὐλάβεια, και, κάτω ἀπό τή χρονολογία, ἦταν ἄλλος ἕνας, μά λιγότερο ἔντονος. Ὑστερα ἀπό τό πρῶτο κοίταγμα και ἀφοῦ διάβασα και ξαναδιάβασα τόν τίτλο και τό ὄνομα, μοῦ γεννήθηκαν δύο ἀπορίες: πρῶτον, γιά τό πού θά ἔπρεπε νά τονισθεῖ ἡ πρώτη λέξη, ἡ ὁποία λειτουργοῦσε προφανῶς σάν τίτλος τοῦ γραφτοῦ και ἔπαιρνε ἄλλη ἔννοια ἂν τονίζοταν στήν προπαραλήγουσα ἢ στήν παραλήγουσα, και, δεύτερον, ἂν τό «ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ» ἦταν ἐπώνυμο ἢ ὄνομα βαπτιστικό, και ἀκόμη ἂν ὁ συγγραφέας εἶχε τήν ιδιότητα ἱερωμένου, ὁπότε θά ἐξηγοῦνταν πιά ἄνετα οἱ δύο σταυροί. Ὁ μόνος, βέβαια, πού ἴσως θά

μποροῦσε νά μέ διαφωτίσει ἦταν ὁ Χριστόφορος, πού ἀποδείχθηκε, ὡστόσο, πῶς δέν πολυκαταλάβαινε τή διαφορά γιά τίς ὀξειες και τίς συλλαβές. Μποροῦσε, ὅμως, νά μοῦ δώσει ἄφθονες ἀπαντήσεις και ἐξηγήσεις (και τό ἔκανε) γιά τόν συγγραφέα. Ὅσο γιά τή χρονολογία, δέ μιλήσαμε καθόλου, ἴσως γιάτί δέ μᾶς προβληματίζε ιδιαίτερα ἂν τό χειρόγραφο εἶχε γραφεῖ τό 1910 ἢ τό 1911.

Σέ ὄλη αὐτή τήν ἱστορία, σχετικά κυρίως μέ τόν συγγραφέα, γίνεται εὐκολα ἀντιληπτό πῶς τόν λόγο εἶχε μόνο, κατ' ἀνάγκη, ὁ Χριστόφορος, πού μοῦ ἔδωσε, ὄντως, στοιχεῖα και ἐξηγήσεις, ἀλλά μέ διακοπές ἢ και σέ παραλλαγές, σ' ἕνα χρονικό διάστημα, πού δέν μπορῶ νά τό ὑπολογίσω τώρα πλέον μέ ἀκρίβεια, ἀλλά πού, ὅπωςδήποτε, μοῦ πῆρε μῆνες. Αὐτό τό τελευταῖο, βέβαια, δέν πρέπει νά 'χει σημασία ιδιαίτερη γιά τό ἐν γένει θέμα, ἀλλά χαρακτηρίζει ἢ προσδιορίζει, πιά πολύ, τό ἱστορικό τῆς παρουσίας τῆς ὄλης ἐργασίας, κυρίως τό ὅτι ἐγώ ὑποχρεώθηκα νά περάσω ἀπό σαράντα κύματα. Σέ ὄλο ἐκεῖνο τό μακρό διάστημα ἢ Δέσποινα, ὀφείλω νά τό πῶ, περιορίστηκε σέ ἕνα ρόλο πού θά τόν λέγαμε διακοσμητικό, καθὼς ἢ πάντα εὐγενική τῆς παρουσία, τά χαμόγελά τῆς και τά τραταρίσματα πού μᾶς ἐτοίμαζε και πού μᾶς σέρβιρε μέ τήν παροιμιώδη προθυμία τῆς, μοῦ πρόσφεραν, τίς πιά πολλές φορές, και ἴσως σέ κρίσιμες στιγμές, μιάν εὐωδιά, ἕνα ἀγέρι, πού μέ πλημμύριζε μ' εὐγνωμοσύνη και μέ ὀπλιζε μέ ὑπομονή.